

De wonderen van St. Hadelin

Hadelin (617-690) wordt als kluizenaar bezocht door rijken en armen, edellieden en gewone mensen. Talrijke wonderen vinden bij zijn kluis plaats. De stervende Rachel, echtgenote van de lokale heer, wordt door Hadelin genezen. Een doofstomme vrouw kan opnieuw spreken, tijdens een droge zomer doet Hadelin een fontein ontspringen in Franchimont, en een vrouw, Guiza, wordt door hem opnieuw tot leven gewekt. Deze wonderen en het leven van Hadelin zijn afgebeeld op het reliekschrijn. Op de voor- en achterkant zijn de kroning van St. Hadelin en van St. Remaclus (bisschop van Maastricht) te zien en een afbeelding van Christus als krijgsheer.

St. Hadelin wekt een vrouw tot leven.

Christus kroont St. Hadelin en St. Remaclus.

De buste van St. Hadelin

Net als bij de relieken van Karel de Grote in Aken, St. Gerlach in Houthem, St. Servaas in Maastricht en St. Lambertus in Luik het geval is in de 16e-18e eeuw, is ook de schedel van St. Hadelin in een buste opgenomen. Die buste (1654) is nu naast het schrijn in de kerk in Vise te zien.

Buste van St. Hadelin (1654).
De schenker, Jan de Blocquerie, kanunnik
en voorzanger van de kerk, is (nogal) klein
op de voorgrond uitgebeeld.

Van Vise naar Luik

De weg van Vise naar Luik voert langs (of per schip over) de Maas. Luik is in de tijd van St. Gerlach de zetel van een bisdom waar ook Aken en Maastricht onder vallen. Die bisdomszetel is door bisschop Hubertus na de gewelddadige dood van bisschop Lambertus in de 8ste eeuw, samen met de relieken van Lambertus, van Maastricht naar Luik verplaatst.

De kapittelkerken van Luik

Luik wordt zo de opvolger van Maastricht als bisschopstad. In Luik worden door bisschop Notger rond het jaar 1100 behalve de aan St. Lambertus gewijde kathedraal maar liefst zeven kapittelkerken ingewijd. Ook komt er een prins-bisschoppelijk paleis naast de Lambertuskathedraal. Luik wordt zo een zeer belangrijke plaats in de katholieke wereld, die (net als Aken in de tijd van Karel de Grote) uit heel Europa geleerden en kunstenaars aantrekt. Met name de Luikse kathedraalschool trekt leerlingen uit alle delen van Europa. Adellijke families proberen zonen te verbinden aan het machtige kapittel van deze kathedraal. Een van de proosten uit die periode is de in 1086 overleden geestelijke Humbertus, die door zijn grafkruis bekend is als proost van St. Servaas en bouwheer van de huidige St. Servaaskerk in Maastricht.

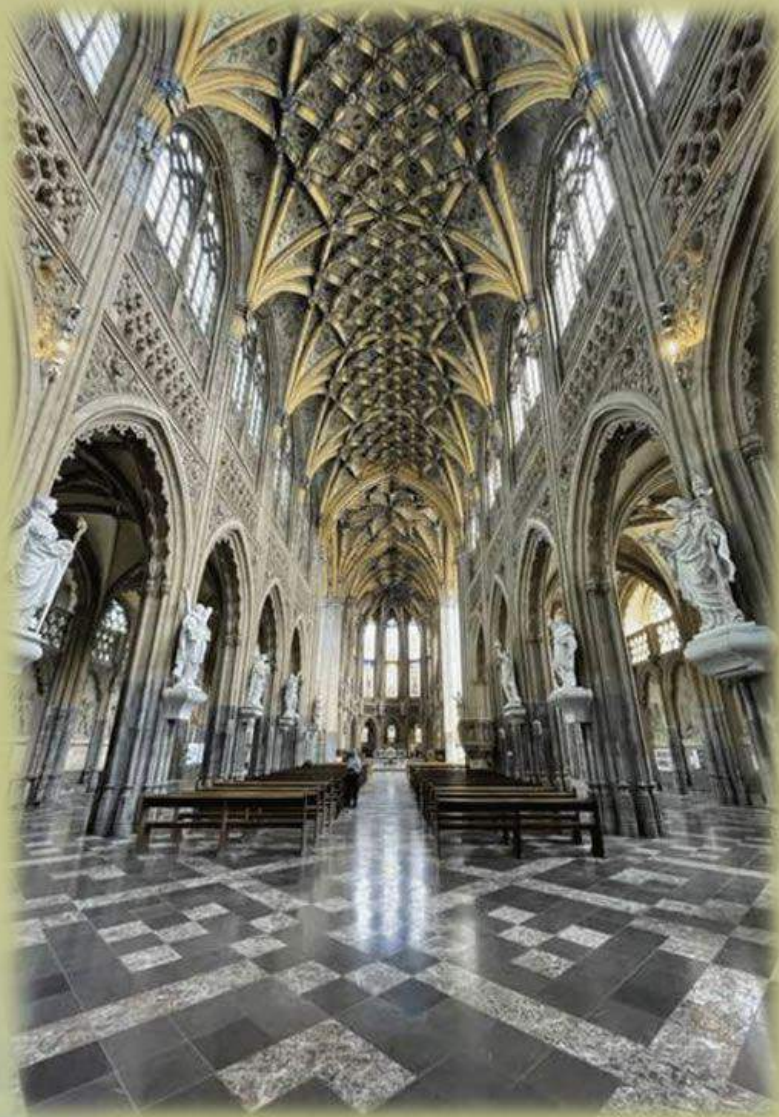

Luik met zijn zeven kapittelkerken en middeleeuwse omwalling. Geheel links bevindt het klooster van de Benedictijnen van St. Jacques.

De abdij van St. Jacques

De parel van de vele Luikse middeleeuwse kerken is de St. Jacques. In deze Benedictijner abdij uit 1015 zijn onder andere veel prachtige graven van abten te zien. De kerk is gewijd aan Jacobus de Mindere, een andere apostel en tevens naamgenoot van Santiago. De kerk wordt echter al spoedig na haar bouw ook de centrale kerk in Luik voor de verering van Santiago, ofwel Jacobus de Meerdere.

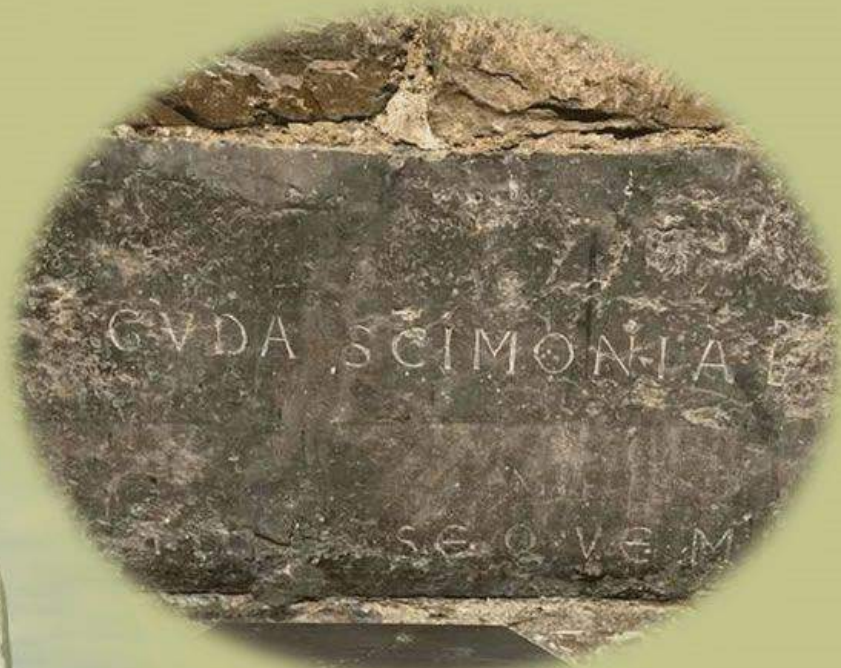
De abdij van St. Jacques

In deze Benedictijner abdij zijn veel prachtige graven van abten te zien. Hieronder de grafsteen van abt Jean de Cromois (1507-1525) in een vroege Renaissance stijl. Het origineel is door Franse revolutionairen in 1795 meegenomen naar Parijs en is nu in het Louvre in Parijs te zien.

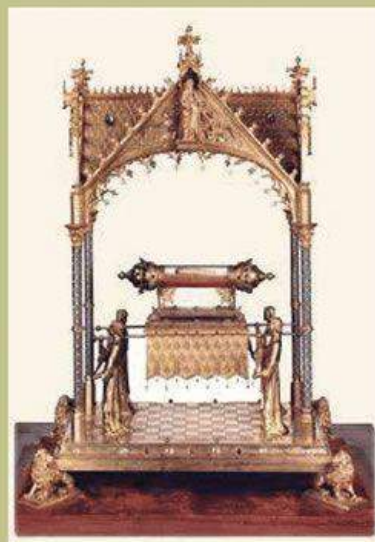
De abdij van St. Jacques

In de abdij kunnen de pelgrims uit het Land van Valkenburg op haar sterfdag een veldboeket leggen op het graf van Guda van Valkenburg, de kluisenares die op 30 juni 1125 in de abdij overlijdt. Guda staat aan de basis van het huis van de heren van Valkenburg, waarvan Gosewijn III en zijn broer Filips, rijkskanselier en aartsbisschop van Keulen, keizer Frederik Barbarossa vergezellen op zijn veldtocht in Italië, en Gosewijn IV door een schenking het Norbertinessenklooster in Houthem mogelijk maakt. Na het overlijden van haar man Thiebald van Voeren, trekt Guda zich terug in kasteel Genhoes en vanaf 1112 als kluisenares in de abdij St. Jacques. Haar bezittingen in Wittem en Mheer schenkt zij aan de abdij. In de gevel van de kerktoren van St. Jacques bevindt zich een fragment van de 12e-eeuwse grafsteen van deze "moeder van Valkenburg".

De abdij van St. Jacques

Vanuit de abdij van St. Jacques vetrekken in het jaar 1056 de eerste pelgrims ten noorden van de Pyreneeën naar Santiago de Compostella. Robert, een monnik van de abdij, heeft de leiding over deze bijzondere expeditie. De pelgrims brengen bij terugkeer in Luik relieken van Santiago mee. Deze relieken (rechts) en een middeleeuws beeld van Santiago (midden) zijn nog in de St. Jacques te zien. In 1114 is er een tegenbezoek in de St. Jacques van een kanunnik uit Compostella om de relatie tussen beide steden te bestendigen. Hij brengt bij zijn bezoek nieuwe relieken van Santiago mee. Bij het verlaten van de St. Jacques treft de moderne pelgrim tussen de kinderkopjes de Jacobsschelp aan (links), die hem/haar, net als die eerste Jacobspelgrims rond Robert bijna 1.000 jaar geleden, de weg zuidwaarts naar Santiago wijst.

Van Luik naar Najera

Voor een moderne Camino volstaat het om 100 km te lopen. Voor onze kleine Camino 2022, nemen we dan ook gemakshalve in Luik, de stad van St. Lambertus, de TGV via Brussel en Parijs naar Bordeaux. Vanaf Bordeaux leidt de route naar Pied-de-Ports, het punt waar de meeste Camino's vanuit Frankrijk samenkomen voor de oversteek van de Pyreneeën bij de pas van Roncesvalles. Na een afdaling en enkele dagetappes via Pamplona en Logrono, bereikt de pelgrim de oude koningsstad Najera, waar het tweede, Spaanse, deel van onze Camino langs oude graven van koningen, keizers, heiligen en kluizenaren begint.

Links: afscheid van Lambertus, buste uit de 16e eeuw, schatkamer St. Paul, Luik.

Rechts: wachtend op de TGV naar Parijs in het station van Luik.

Het klooster Santa Maria la Real in Najera

Het klooster van Santa Maria la Real in Najera is bekend om de vele graven van vroege christelijke koningen. Na het weggagen van de Moren ontstaat er vanaf 923 het koninkrijk Najera-Pamplona (Navarra) op de plek waar koning Don Garcia in een grot een beeld van Maria vindt. Hij laat er na een overwinning op de Moren het klooster bouwen dat in 1056 wordt ingewijd. In 1079 wordt het klooster onderworpen aan de abdij van Cluny en komen er Franse monniken.

het graf van Dona Blanca de Navarra in Santa Maria la Real, dochter van koning Garcia Ramirez. Ze sterft in 1156 op 18-jarige leeftijd. Haar zoon Alfonso VIII is van 1158 tot 1214 koning van Castilië. Hij leidt de christenen in de slag van Las Navas de Tolosa tegen de Moren, die het begin vormt van de christelijke overheersing van Spanje en Portugal.

Het klooster Santa Maria la Real in Najera

Over het rond Najera op de Moren veroverde gebied wordt door koning Sancho III met steun van Benedictijnen van het klooster Santa Maria en lokale pelgrimsheiligen de Camino naar het zuiden verlegd (traject Najera-Burgos). Voor de pelgrims worden langs het nieuwe traject hospitalen, bruggen, kerken en etappeplaatsen gebouwd. Dit leidt tot een herbevolking van het gebied. De koningen van Najera-Pamplona bewaken en begeleiden de instroom van pelgrims vanuit de Pyreneeën naar deze nieuwe Camino Frances naar Compostella. Onder: beeld van Santiago als pelgrim in het klooster Santa Maria de la Real in Najera.

San Millan de Cogolla

Vanuit Najera wordt door pelgrims vaak een zuidelijke afsteker van de Camino gevolgd om het graf van de 6e-eeuwse kluizenaar San Millan te bezoeken. Nadat hij tot priester is gewijd, deelt hij (tot woede van priesters in de omgeving) kerkelijke bezittingen met armen. Hij wordt door de priesters aangeklaagd bij de bisschop en trekt zich dan weer terug in zijn kluizenaarsgrot, waar hij in strenge boetvaardigheid samen met een gemeenschap van mannen en vrouwen leeft. Het wordt het eerste kloosterleven in Noord-Spanje. Zijn reliekschrijn bevindt zich in het klooster van Yuso. Enkele honderden meters daarvandaan ligt in het dorpje San Millan de prachtige voormalige Benedictijner abdij van Suso.

Abdij van Yuso aan de voet van de in mei nog besneeuwde Montes de Oca.

San Millan de Cogolla

In het klooster van Suso wordt rond het jaar 1000 de oudste nog bekende tekst in het Spaans en in het Baskisch geschreven. De abdij van Suso staat daarmee aan de wieg van het moderne Spaans. Rond 1030 wordt door koning Sanchez Garcia III een zilveren relikhouder geschonken voor de relikken van San Millan. Rond die tijd wordt in het dal bij Suso een groot hospitaal voor pelgrims gebouwd dat ook uitgroeit tot een klooster. Beide kloosters, gelegen in een stil dal aan de voet van bergen, behoren tot de hoogtepunten van de Camino. Het leven van San Millan wordt in de 13e eeuw in de volkstaal opgetekend door Gonzalo de Berceo.

© DaveOare

het graf van San Millan uit de tweede helft van de 12e eeuw in het klooster van Suso. Deze kluisenaar wordt voor de pelgrims een voorspreker en beschermheilige op weg naar Santiago de Compostella.

Van San Millan naar Santo Domingo de la Calzada

Via een mooie route vanuit San Millan langs het oude klooster van Canas, een Cisterciënzer abdij uit 1170, komt de pelgrim in het bekende heiligdom Santo Domingo de la Calzada aan. Vanuit Santo Domingo kan weer de Camino Frances richting Burgos en Santiago gevolgd worden.

Het graf uit 1280 van Dona Urraca in Canas. Het klooster is door haar ouders gesticht. Dona Urraca zou in 1213 Franciscus van Assisi in Canas ontmoet hebben, toen die op weg was naar Santiago de Compostella.

Van San Millan naar Santo Domingo de la Calzada

Santo Domingo (1019-1109) wordt als monnik geweigerd in de abdij van San Millan de Cogolla, maar hij ontmoet een kluizenaar die hem opleidt en leert bidden. Nadat hij de kluizenarij in 1044 na de dood van de kluizenaar verlaat, gaat Santo Domingo voor de pelgrims zorgen. Hij wordt een pelgrimsheilige en bouwt een hospitaal, kerk, straat (Calzada) en brug langs de Camino op de plaats die na zijn dood uitgroeit tot het stadje Santo Domingo de la Calzada. De Camino loopt over de door deze "ingenieur van de Camino" aangelegde weg dwars door het stadje.

Santo Domingo de la Calzada

Santo Domingo is net als St. Gerlach een lekenheilige, die omringd door een lokale gemeenschap, het leven van een kluizenaar leidt. In 1090 wordt Santo Domingo bezocht door koning Alfons VI, die Santo Domingo en zijn leerling San Juan de Ortega steunt bij hun werkzaamheden aan de Camino. Santo Domingo wordt in 1109 begraven naast zijn kerkje. Kort voor zijn overlijden is door Santo Domingo een broederschap opgericht, de oudste langs de Camino, die zijn werkzaamheden na zijn dood voortzet. De broederschap exploiteert tegenwoordig o.a. het pelgrimshospitaal in Santo Domingo de la Calzada.

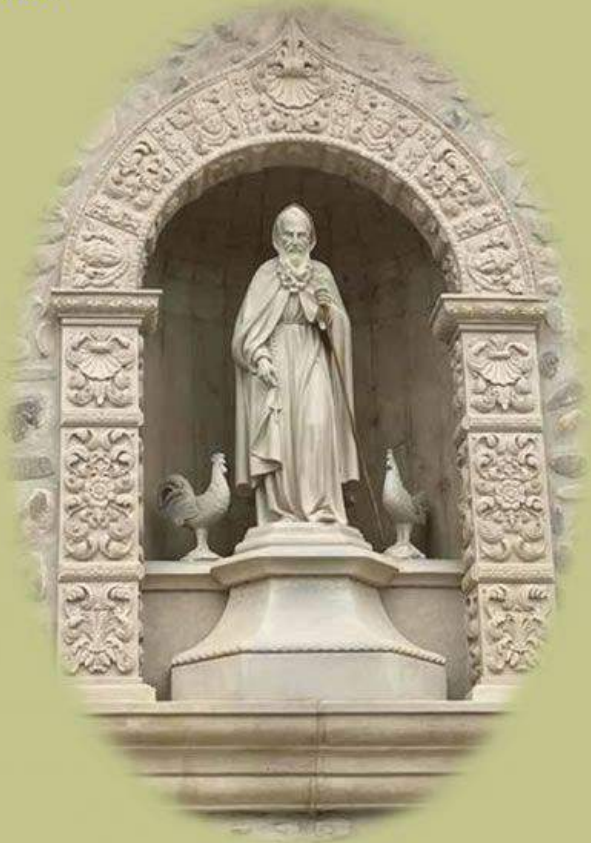
Graf van Santo Domingo
in de kerk van
Santo Domingo
de la Calzada

Santo Domingo de la Calzada

Boven het graf van Santo Domingo wordt in 1180 een grote kerk gebouwd. In de kerk is een kooi met een levende haan en hen te zien. Zij verwijzen naar een legende volgens welke de dochter van de herbergier in Santo Domingo verliefd wordt op een jonge pelgrim uit Duitsland. Omdat hij haar liefde niet beantwoordt, neemt ze wraak door een zilveren drinkbeker van haar vader in de reiszak van de jongen te stoppen. De dochter beschuldigt hem daarop van diefstal waarna hij wordt opgepakt en opgehangen. De bedroefde ouders van de jongen zetten hun tocht naar Santiago voort. Als ze langs de galg lopen zien ze dat Santo Domingo een hand onder zijn voeten houdt. De rechters geloven hen niet en geven aan dat de jongeman net zomin nog kan leven als de haan en hen aan het braadspies verderop, waarna van het spies een haan en hen opvliegen.

De broederschap van Santo Domingo zorgt ervoor dat in de kooi in de kerk nog steeds een levende hen en haan te vinden zijn.

Santo Domingo de la Calzada

Santo Domingo met het graf van zijn pelgrimsheilige en broederschap is een typische etappeplaats. In Santo Domingo de la Calzada bevinden zich twee oude (luxe) hospitalen. Het oudste hospitaal is door Santo Domingo gesticht en bevindt zich in het centrum aan het plein met de kerk waar Santo Domingo begraven is. Het andere, Franciscaanse, hospitaal bevindt zich bij het verlaten van de stad aan de Camino naar Burgos, vlak voor de plek waar Santo Domingo zijn brug over de rivier Oja bouwde.

San Juan de Ortega

Een leerling van Santo Domingo, San Juan de Ortega (1080-1163), heeft jarenlang met Santo Domingo in diens bouwprojecten meegelopen. Na het overlijden van Santo Domingo in 1109 en van koning Alfonso VI datzelfde jaar, pelgrimeert San Juan naar Jeruzalem. Na terugkeer vestigt hij zich als kluizenaar in Ortega en begint hij er met de bouw van een kerk gewijd aan St. Nicolaas en van een hospitaal voor pelgrims. Ortega ligt in de bossen tussen Santo Domingo de Calzada en Burgos. Sinds de Middeleeuwen heeft het kleine plaatsje zich nauwelijks ontwikkeld.

Bij San Juan de Ortega verlaat de pelgrim Navarra en betreedt hij/zij Castilië. San Juan de Ortega komt voor de pelgrim opeens vanuit de bossen in zicht. San Juan wijdt de kerk aanvankelijk aan St. Nicolaas omdat zijn schip op de terugweg van Jeruzalem in een hevige storm terechtkomt. Hij dankt zijn overleven aan tussenkomst van St. Nicolaas.

San Juan de Ortega

In Ortega sticht San Juan uiteindelijk een klooster voor reguliere kanunniken. Daartoe schenkt koning Alfonso VII van Castilië hem het gebied rond Ortega. Op 2 juni 1163 overlijdt San Juan in Najera, waarna hij in zijn kerk in Ortega wordt begraven. De afbouw van de kerk komt daarna stil te liggen. In 1200 krijgt hij een rijkversierd reliekschrijn, dat echter nooit wordt gebruikt, en in 1462 komt er een praalgraf. Op het praalgraf (zie hieronder) zijn o.a. de wonderen van San Juan afgebeeld. De relieken bevinden zich nu in een schrijn in de crypte van de kerk.

Het praalgraf van San Juan de Ortega

San Juan de Ortega

Na de dood van San Juan wordt de kerk in Ortega aan San Juan gewijd. In de kerk worden het harige kleding dat San Juan droeg bewaard en zijn boetegordel. De kanunniken zetten het hospitaal voort en blijven voor de pelgrims zorgen. De Romaanse kerk van San Juan de Ortega bevat diverse fraaie kapitelen, waaronder een kapiteel (onder) waarop de reus Feragut is afgebeeld die in gevecht is met (te paard) de ridder Roelant.

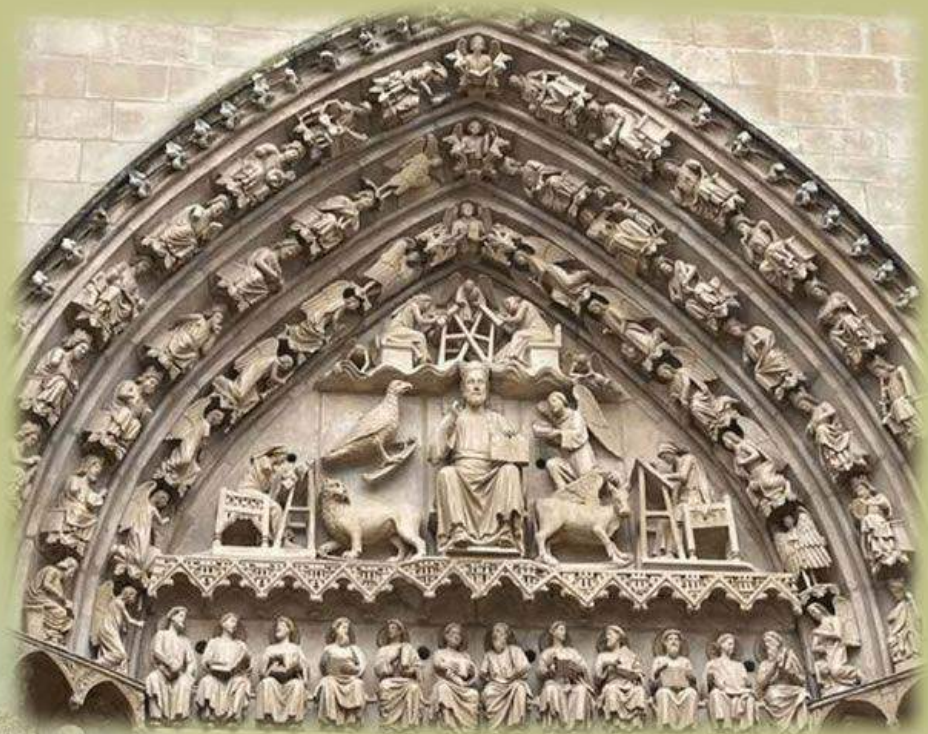
San Juan de Ortega

In de kerk van San Juan de Ortega liggen meerdere sarcofagen. De fraaiste daarvan is een sarcofaag die is gemaakt aan het eind van de 12e eeuw. Oorspronkelijk was daaromheen een praalgraf van hout gebouwd. Dat is echter verloren gegaan. Op de bovenkant van de sarcofaag is het overlijden van San Juan de Ortega afgebeeld. Beneden is zijn sterfbed en daarboven dragen twee engelen zijn ziel naar de hemel.

Burgos

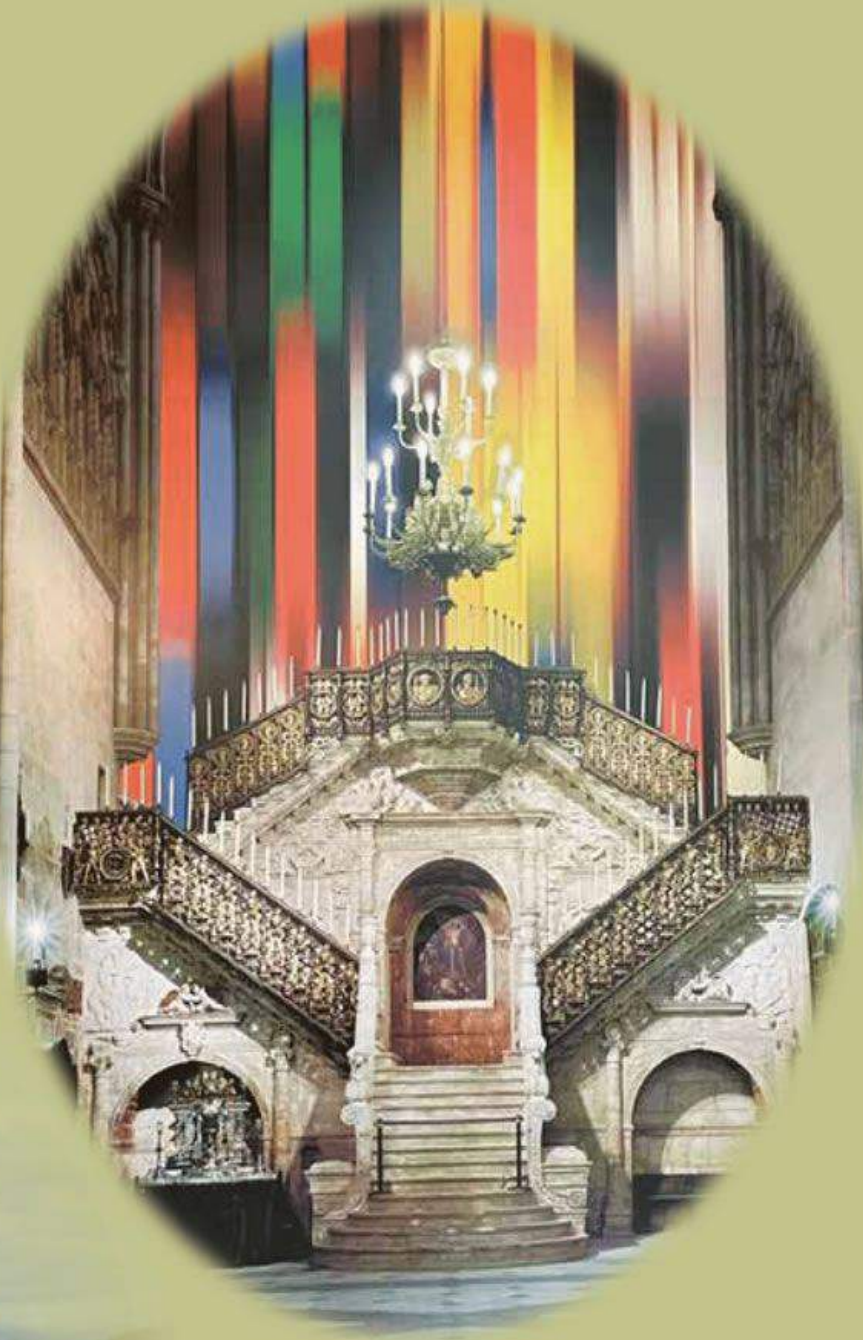
Ongeveer 25 km ten westen van San Juan de Ortega ligt de oude hoofdstad van het in 1035 ontstane koninkrijk Castilië, Burgos. Het is met circa 175.000 inwoners de enige stad langs het traject Najera-Burgos. In 1075 wordt Burgos zetel van een bisdom. Vanaf de 13e eeuw wordt aan de prachtige laatgotische kathedraal gebouwd. Beroemde beeldhouwers als Juan de Colonia en Gil de Siloë maken van deze kathedraal een van de meesterwerken van Middeleeuwse kunst. Ook in de kloosters rond Burgos, zoals het kartuizerklooster Miraflores en het Cisterciënzerklooster Santa Maria la Real de Huelgas, laten de vaak uit het Rijnland en Vlaanderen afkomstige beeldhouwers meesterwerken achter.

¡¡BUEN CAMINO!!

Burgos (kathedraal)

Binnen in de kathedraal is o.a. de Gouden Trap van Diego de Siloe te zien (1523) met smeedwerk van meester Hilario (1526).

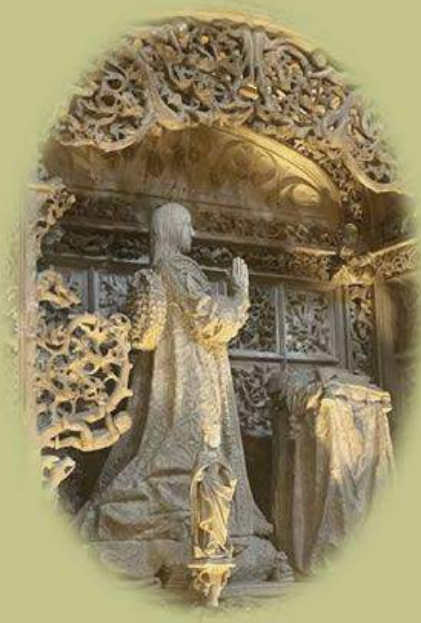
Burgos (kathedraal)

Verder zijn in de kathedraal tientallen fraaie graven en altaren/retabels in allerlei (Middeleeuwse) stijlen te zien.

Burgos (Miraflores)

In het kartuizerklooster van Santa Maria de Miraflores zijn o.a. de koninklijke graven van koning Juan II van Castilië en Isabella van Portugal te zien. Met de bouw van de huidige kloosterkerk is vanaf 1454 door Juan de Colonia begonnen. Het grafmonument is gebouwd naar een ontwerp van Gil de Siloe tussen 1489 en 1493. De kerk van het klooster is rijk gedecoreerd door vnl. Spaanse en Vlaamse kunstenaars.

Het zeer fraaie koninklijk pantheon in Miraflores is in de vorm van een 8-puntige ster

Burgos (Las Huelgas)

Het bij Burgos gelegen Cisterciënzer klooster van Santa Maria la Real de las Huelgas is circa 1180 gesticht door koning Alfons VIII en zijn vrouw Eleonora van Engeland. In het klooster is de koninklijke familie begraven. In de kerk liggen 12 sarcofagen van leden van de koninklijke familie.

Burgos (Las Huelgas)

De meeste grafmonumenten in Las Huelgas zijn in de Franse tijd geplunderd. De dubbele grafsteen van koning Alfonso VIII en koningin Eleanor van Engeland is bewaard gebleven. Beiden zijn in 1214 overleden. Dichtbij is de grafsteen te vinden van Dona Blanca van Portugal (1259-1321) die gedecoreerd is in de Mudejar stijl. In het klooster zijn ook veel andere voorbeelden van Moorse invloeden te vinden.

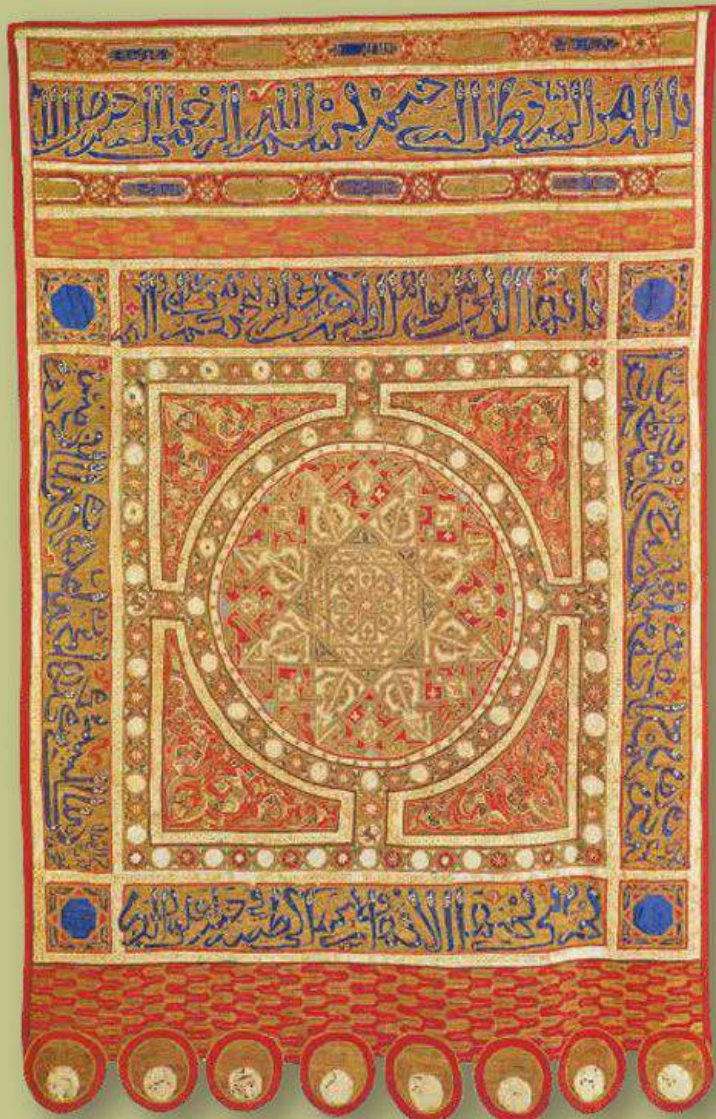

Een van de vele sarcofagen uit de 13e eeuw in Las Huelgas

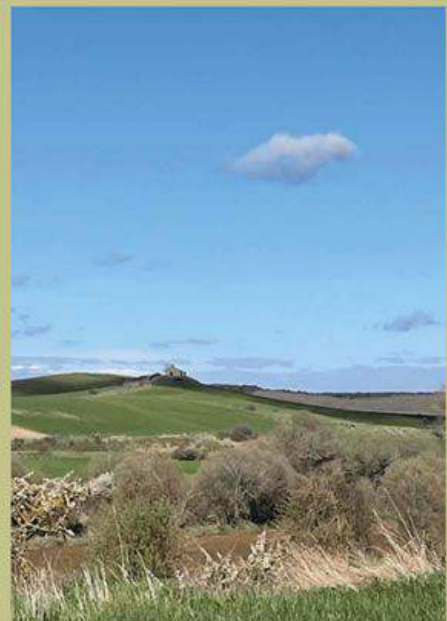
Burgos (Las Huelgas)

In de kapittelzaal van Las Huelgas bevindt zich een uitgebreide en zeer bijzondere verzameling textiel. Er wordt onder andere een groot Moors vaandel bewaard (zie hieronder) dat door de Castilianen op de Moren is buitgemaakt in de slag bij Las Navas de Tolosa (1212).

Afsluiting (1)

Door de Camino van deze tentoonstelling heeft u kennis kunnen maken met St. Gerlach en zijn tijdgenoten langs de Via Mosana en de Via Frances. Opvallend zijn de vele overeenkomsten in het leven van St. Gerlach en dat van zijn collega's langs de Camino Frances, en dan met name Santo Domingo de la Calzada en San Juan de Ortega. Hun leefwijze als pelgrimsheilige en kluizenaar lijkt op elkaar. In Nederland is St. Gerlach een vreemde eend onder de heiligen, maar met Santo Domingo en San Juan de Ortega en andere pelgrimsheiligen, waartoe misschien ook Ailbert van Rolduc gerekend kan worden, is hij lid van een Europese Camino familie. In de 12e eeuwse Codex Calixtinus is het belang benadrukt van heiligdommen langs de Via Sacra, de Camino. Diezelfde eeuw ontstaan de pelgrimsheiligdommen van Ailbert, Gerlach, Domingo en Juan. Honderdduizenden lopen vanaf dan jaarlijks de Camino. Er ontstaan legenden en al snel zijn er vele verhalen over wonderen van de pelgrimsheiligen, van Santiago en van de heiligen uit de Oudheid die de pelgrimsheiligen inspireren, zoals St. Servaas, St. Hadelin en San Millan.

De wonderen van Santiago (1)

Tegenwoordig gaat het bij wonderen vaak om onverklaarbare genezingen. De in de Codex Calixtinus (1139-1140) beschreven wonderen van Santiago zijn van een ander kaliber. Ze zijn spectaculair en divers en passen in de leefwereld van de Middeleeuwse pelgrim (al moet ook de hedendaagse pelgrim onderweg bedacht zijn op bedrog, diefstal en duivelse verzoeken). Zo is er het mirakel van de zondaar die van zijn bisschop zijn zonden op papier moet zetten en zich aan het oordeel van de bisschop van Compostella moet onderwerpen. Daar legt hij zijn blad op het altaar. De bisschop van Compostella vouwt het blad open en ziet een blanco blad. Hij geeft aan de zondaar aan dat hij van God zelf vergiffenis heeft gekregen door tussenkomst van Santiago.

Links: Santiago zegent de ziel van de zondaars.

Rechts: Santiago leest de blank geworden lijst van de zondaar/pelgrim.

De wonderen van Santiago (2)

Het volgende wonder illustreert het gezegde dat het beter is om geen eed te zweren dan het gegeven woord te breken. Het wonder gaat over 30 mannen die vanuit Lotharingen in 1080 de Camino lopen. Ze beloven elkaar trouw te blijven. Slechts 1 wil geen eed zweren. Onderweg in Gascogne wordt een ander ziek. Zijn gezellen denken aan de eed en zetten hem op de rug van een paard. Als de last hen in de bergen te zwaar wordt laten ze de zieke achter. Alleen degene die geen eed had gezworen blijft trouw en verzorgt hem. De zieke overlijdt echter waarna zijn metgezel een gebed tot Santiago richt. Daarop verschijnt Santiago als ridder te paard. Hij neemt de dode in zijn armen en laat de metgezel achter zich op zijn paard zitten. Samen bereiken ze de Berg der Vreugde (Monte del Gozo). Santiago geeft daar opdracht de dode door kanunniken te laten begraven en deelt mee dat hij in Leon de metgezellen zal vinden. Van pas begrijpt hij dat Santiago de ridder is, maar die is al vertrokken. In Leon vindt hij zijn metgezellen terug die er boete doen waarna ze hun pelgrimstocht voltooien.

Vaak reisden de Middeleeuwse pelgrims op paarden of ezels.

De wonderen van Santiago (3)

In de buurt van Lyon woont een man, Giraud, die jaarlijks het graf van Santiago bezoekt. Hij is niet getrouwd en zondigt met een meisje. De ochtend daarop vertrekt hij voor zijn pelgrimstocht. Tijdens de tocht verschijnt aan hem de duivel in de gedaante van de apostel Jacobus. Hij wrijft hem zijn zonde in en biedt aan hem te redden. De duivel zegt dat hij daartoe het lichaamsdeel waarmee hij gezondigd heeft moet afsnijden. Daarop snijdt de domoor zijn geslachtsdelen af en overlijdt. De dode komt echter weer tot leven als dorpingen hem ontdekken. Hij vertelt dat hij door de duivel is meegesleept, maar door Santiago en Maria is gered voor de poorten van de hel. Zijn wonden genezen en hij toont zijn littekens onder andere aan de abt van Cluny die het wonder bevestigt. Het zal niet verbazen dat ook bij vele andere (helaas nogal bloedige) wonderen uit de Codex Calixtinus de duivel betrokken is.

Afbeeldingen afkomstig uit Hongaars Legendarium, 1335-1340, Rome, Bibliotheca Apostolica Vaticana

Afsluiting (2)

Zowel voor de christelijke kunst in Spanje als voor de christelijke kunst in de Lage Landen kan de tweede helft van de 12-eeuw als een eerste Gouden Eeuw beschouwd worden. Een tweede Gouden Eeuw volgt in de 15e eeuw wanneer kunstenaars uit Vlaanderen en het Rijnland langs de Camino naar Spanje trekken en in Burgos een nieuwe kathedraal en fraaie koninklijke kloosters ontwerpen en inrichten. Het Maasland blijft dan achter, al weten de op Compostella georiënteerde Benedictijnen van de abdij St. Jacques in Luik in de 15e eeuw met hun nieuwe Luikse abdij toch ook een meesterwerk van de late gotiek te realiseren. De Camino is niet alleen een reis naar het verleden, maar ook een route van geloof en verwondering. En voor wie ervoor openstaat en de uitdaging van de Camino aanvaardt, doet Santiago zelfs tot in de tegenwoordige tijd wonderen. Buen Camino!

